

MARIJANSKA POBOŽNOST U 17. I 18. STOLJEĆU U PROVANSI¹

BERNARD COUSIN

Marijanska je pobožnost imala važnu ulogu već u srednjemu vijeku, no protureformacija joj je dala istaknuto mjesto u pobožnostima, što se može objasniti dvostrukom brigom: s jedne strane brigom za reformu i »decentnost« zbog sumnjičavosti glede nekih pobožnosti prema svecima koji su svoj utjecaj mogli zahvaliti »Zlatnoj legendi« ili čak i kakvoj sumnjivoj lokalnoj tradiciji i koji su bili istisnuti ili barem potisnuti isticanjem Marijina kulta; s druge strane brigom za apologetiku nasuprot protestantizmu koji je nije poznavao.

No, može biti značajan razmak između uputa pastorale i njezine recepcije od strane vjernika. Niz recentnih radova omogućuje danas da dosta precizno procijenimo značaj što ga je marijanska pobožnost imala u Provansi u 17. i 18. st. Radi se o nekoj vrsti bilance usporedbom izabranih rezultata istraživanja, provizornoj kao i u svakome povijesnom radu.

Valja ponajprije podsjetiti na posebno mjesto Provanse na religijskome planu na početku 17. st. Protestantizam, snažno ukorijenjen na pokrajini Cévennes s druge strane rijeke Rhône, slabo je zastupljen u Provansi; radi se ustvari, uz nekoliko languedoških obitelji smještenih u Marseilleu, o potomcima Valdenga (stanovnika iz pokrajine Vaud) koji su prešli na kalvinizam i koji tvore nekoliko malih zajednica u mjestu le Luberon. Znademo da je trebalo pola stoljeća za prihvaćanje odluka Tridentskoga koncila u Francuskoj. Ali Provansa se zbog svojega zemljopisnog položaja prije drugih pokrajina u kraljevstvu upoznala s utjecajem tridentske politike: u luci Marseille bili su česti odnosi sa susjednom Italijom i iako je morska trgovina bila najvažnije područje tih odnosa, oni su se protezali i na kulturni i religijski aspekt, pa su u grad dolazili pastori talijanskoga podrijetla, primjerice, mons. Turricella (1605-1618). Još je odlučnijom bila prisutnost pape na vratima Provanse, u Comtat i u papinskome gradu Avignonu koji, prema sretnome izrazu M. Venarda, potkraj 16. st. postaje »moderni grad tridentskoga katolicizma« (Venard, 1977). Provansa se, kako je to zamijetio opat Brémond, biograf njezinih mističara (Brémond, 1908), otvara tridentskome poletu od prve polovice 17. st.; danas imademo dokaze da je ta religijska obnova s marijanskim kultom kao jednim od bitnih temelja, osvojila masu vjernika u nadolazećim desetljećima.

Često se, i s pravom, isticala uloga religijskih redova u pokretu katoličke reforme, prvo kao mjesta na kojemu se reforma prioritetno provodi, a zatim kao sfere što omogućuje dodir s cjelinom kršćanskoga naroda. To se čini osobito točnim u Provansi, gdje se gustoća redovničke mreže, jaka već u 16. st., podvostručuje ili gotovo podvostručuje s nastankom samostana na početku 17. st.: ponajprije u gradovima gdje broj samostana dosiže broj dvanaest, pače dvadset kao u Aixu ili u

Marseilleu, ali također i u malim središtima s od tisuću do tri tisuće stanovnika, te u velikim selima u kojima nerijetko susrećemo jedan ili dva samostana. Ta jaka redovnička prisutnost na dvostruki je način prijenosnikom razvoja marijanskoga kulta, s jedne strane posredstvom hodočasničkih svetišta što ih redovi opslužuju, a s druge strane mrežom bratovština što ih redovi pokreću.

Provansa imade vrlo mnogo seoskih kapela, mjesta povremenoga kulta, različitoga čak i suparničkoga župnoj crkvi. Imadu ih gotovo sva sela, a često imade više kapela u istoj župi. Vjernici se tamo okupljaju obično u godišnjoj procesiji, hodočašću. Kapele su posvećene nekome svecu, često ozdravitelju ili svecu što se lokalno štuje. Prema podacima iz pastoralnih vizitacija u istočnoj Provansi iz razdoblja 1680-1750 (prikupila M. H. Froeschlé, 1978), u dijecezama Grasse i Vence Djevici je posvećeno 30% seoskih kapela. No, Marijin se primat potvrđuje mnogo jasnije na primjeru hodočasničkih kapela, tj. takvih kapela čije značenje prelazi granice župe i koje posjećuju hodočasnici pridošli barem iz susjednih sela.

Više tih hodočasničkih kapela, koje su istodobno kapele nastale u spomen na čudo, podignute su između 1630. i 1670. godine, ponekad na mjestima neke stare uništene kapele, a zahvaljujući uglavnom dinamizmu redovnika koji se tamo smještaju obično nakon prvoga čuda - ozdravljenja što ga može pratiti otkriće kipa ili ukazanje. Takav je, primjerice, slučaj iz 1661. godine u mjestu Goult, u dijecezi Cavaillon, gdje je jedan seljak ozdravio od hernije za vrijeme ukazanja velike svjetlosti; dolazak karmelićana 1664. godine naglo je pretvorio malu kapelicu izgrađenu zbog komemoracije čuda u veliko hodočasničko svetište posvećeno Gospi od Svjetlosti (Cousin, 1981).

U razmaku od nekoliko godina moguće je usporediti nastanak nekoliko hodočašća u Provansi i na njezinim granicama: primjerice, Gospa od Milosti (de Grâce) u Rochefortu (dijeceza Avignon), Gospa od Milosti (de Pitié) u mjestu Roquebrune-sur-Argens blizu mjesta Fréjus, Gospa od Lausa kod mjesta Gap, ili Gospa od Lagheta blizu Nice. Neki religijski redovi osobito odani Djevici, kao karmelićani ili serviti, ali također i moristi u Rochefortu, postat će gorljivim širiteljima marijanskoga kulta u svome svetištu i nastojat će proširiti njegov značaj ne bi li privukli hodočasnike i darove, pomažući se ondašnjim propagandnim sredstvima: pobožnim slikama što prikazuju čudotvorni kip u svetištu ili, kao kod Gospe od Svjetlosti, izdavanjem 1666. godine knjige s popisom od dvjesto čuda što su se dogodila od izgradnje kapele. Kako je Djevica univerzalna i nespecijalizirana zaštitnica, popis je tih čuda vrlo raznolik; međutim, dominiraju čuda vezana uz narav prvoga čuda: primjerice ozdravljenje od hernije u Gospe od Svjetlosti ili »trenutna oživljavanja« djece umrle bez krštenja u servita u Aixu, Marseilleu i Moustiersu (Bernos, 1973).

Tradicija je nakon ozdravljenja, koje se smatra čudesnim, dati u ime zahvale dar u svetištu. Dar može biti različit: novac, svijeća, votivni predmet. Od 17. se stoljeća u Provansi razvija praksa, stigla iz Italije, stavljanja votivne slike u svetištu (Cousin, 1983): na njoj je prikazan, s jedne strane, donator, u opasnoj situaciji u kojoj se je nalazio u trenutku nebeske zaštite, ili u položaju molitve i, s druge strane,

nebeski zaštitnik kojemu se na taj način želi zahvaliti. To posljednje obilježje omogućava pobliže proučavanje Marijina mjesta među zazivanim svecima. Marija je daleko najviše prisutna, u postotku koji u 17. i 18. st. varira između 59 i 66%.

To prije svega govori o činjenici da je većina votivnih slika postavljena u marijanska svetišta koja se u Provansu u tome razdoblju potvrđuju kao najznačajnija čudotvorna svetišta: doista, nebeski lik prikazan na slici obično je zaštitnik svetišta; kad tome nije tako, ili kad su prikazana dva sveta lika opet prevladava Djevica: dok se bilo koji drugi nebeski lik pojavljuje samo na 5% votivnih slika ostavljenih u marijanskome svetištu, Djevica je prisutna na 15% ex-votoa ostavljenih u svetištu koje joj nije posvećeno. Iza Djevice, no daleko rjeđe, dolaze prikazi lika Sv. Ivana Krstitelja, Sv. Ane, Krista, Sv. Roka i nekoliko lokalnih svetaca. Marija je najčešće prikazana kako drži dijete Isusa u naručju, iako i Pietà imade još izvjesnoga uspjeha potkraj 17. st. Valja pričekati polovicu 18. st. da se multipliciraju prikazi same Djevice. Na provansalskim zavjetnim slikama u razdoblju katoličke reforme Djevica se pojavljuje kao velika pobjednica: istodobno dovoljno bliska ljudima da preuzme njihovu nesreću i dovoljno visoko smještena u nebeskome dvoru, držeći dijete-Boga na rukama, da bude efikasnom i polivalentnom zaštitnicom. Ona je u izvanrednim trenucima opasnosti u velikoj mjeri zamijenila specijalizirane svece ozdravitelje i lokalne patrone zbog svoga iznimnog mjesta u uobičajenom religijskom životu i u svakodnevnom pobožnostima.

Redovnici su bili značajni i u razvoju jednoga drugog oblika marijanske pobožnosti, one što se izražava u okrilju bratovština. Već je nekoliko desetljeća primijećena značajna gustoća mreže bratovština u Provansu. U svome znamenitom djelu Maurice Agulhon (1968) u bratovštinama vidi izraz provansalskoga socijaliteta, ponašanja duga trajanja pronalazeći jedan od njegovih temelja u posebnoj strukturi provansalskoga stanovanja - »urbaniziranoga sela«. Otdada su mnogobrojni radovi, dotično radovi Michela Vovellea, Marie-Hélène Froeschlé-Chopard i Régisa Bertranda, produbili naše znanje o provansalskim bratovštinama bez da je, čini mi se, dovedena u pitanje eksplikativna hipoteza M. Agulhona. Te bratovštine imadu u pravilu jedan lateralni oltar u župnoj crkvi, a njihov veliki broj u provansalskim selima i gradićima (često tri ili četiri, dvadeset su imali mali gradovi kao Vence ili Grasse) korespondira s velikim brojem oltara (pet ili često sedam) u najmanjoj seoskoj župnoj crkvi. U velikome broju bratovština najviše je marijanskih. One imadu svoje mjesto u starim bratovštinama, uz bratovštine posvećene svecima ozdraviteljima, i tada su posvećene nekoj Djevici zaštitnici: Gospi od Milosti (de Grâce), Gospi od Zaštite, i sl.. Osobito se među novim bratovštinama, dotično onima što nastaju u 17. stoljeću, ponajviše u posljednjim desetljećima nameće marijanska bratovština: skapularska bratovština što se često veže uz djelovanje karmelićana, te osobito sveprisutna bratovština sv. Rosarija (sv. krunice).

Uz bratovštinu svetoga sakramenta, koja održava glavni oltar, najčešća je bratovština sv. Rosarija. Njoj su pripale mnogobrojne testamentarne ostavštine barem do polovice 18. st., a nakon toga dolazi do nedvosmislena opadanja broja velikodušnih ostavština (Vovelle, 1980; Froeschlé-Chopard, 1980). Česta prisutnost

bratovštine sv. Rosarija potvrđena je u cijeloj Provansi: u arleškoj dijecezi brojimo 24 bratovštine sv. Rosarija (i osam oltara) u 57 župa; malo sjevernije, u dijecezama Orange i Saint-Paul-Trois-Châteaux, oko 1700. godine imade 37 bratovština sv. Rosarija u 43 župe; na drugome kraju Provanse su 33 bratovštine sv. Rosarija u 43 župe (dijeceze Vence i Grasse). Naravno, susrećemo bratovštine sv. Rosarija i izvan provansalskoga područja, no njihov je broj sve manji osim u susjednim regijama, gdje je veliki broj tih bratovština. Značajna je u tome pogledu dijeceza Nimes u kojoj je u 172 župe, R. Sauzet izbrojao 26 bratovština sv. Rosarija, uglavnom smještenih na krajnjemu istoku, u dodiru s Provansom².

Dobro je poznata uloga dominikanaca u razvoju pobožnosti sv. Rosarija; dominikanci su bili čvrsto usađeni u Provansi, sa samostanom u svakome važnom gradu. Uostalom nisu oklijevali da povežu pobožnost rosarija s kultom svetoga Dominika, sveca zaštitnika, ozdravitelja od groznice, o čemu svjedoči pučka slika iz 17. st. (Montagnes, 1977-78). Međutim, s obzirom na broj bratovština i oltara smještenih u župnim crkvama širenje pobožnosti sv. Rosarija uvelike je preuzelo svjetovno svećenstvo. Duhovne vježbe što su ih morali obavljati članovi bratovštine (moljenje rosarija, pričestivanje jednom mjesečno i na velike praznike) bile su izrazito »protureformacijska« pobožnost. U Provansi, u porječju rijeke Rhône, F. Hernandez susreće bratovštine sv. Rosarija u kojima vrlo jasno dominiraju žene; muškarci ne čine niti trećinu; ta se feminizacija pojačava u 18. st. uz znatno smanjenje muškoga sastava.

Ako je marijanska pobožnost, dakle, u središtu života bratovština posvećenih Djevici, dotično sv. Rosariju, ona nije izostala ni u dva tipa bratovština koje se, i više negoli bratovštine rosarija, javljaju u Francuskoj od 17. i 18. stoljeća kao provansalska specifičnost: bratovštine pokajnika i duša u čistilištu.

Bratovštine pokajnika, dobro raširene u Provansi, općenito su poznate po boji torbe što je nose članovi bratovštine: bijeloj, crnoj, sivoj, plavoj, ljubičastoj ili »boji kudjelje«. Te bratovštine imaju i imena što odgovaraju pobožnosti koju bratovština privilegira; ta je pobožnost obično prikazana na nekoj slici što ukrašava kapelu. Bratovštine, bilo da su nastale ranije (konac 15. - početak 16. st.) ili kasnije (razdoblje protureformacije), često nose marijanska imena. Primjerice, u Avignonu su od šest bratovština dvije izravno s marijanskim naslovom: plava, osnovana 1547. godine pod zaštitom Gospe od Milosti (de la Pitié) i crvena, koja je uspostavljena stoljeće i po kasnije pod zaštitom Gospe od Utjehe (Feuillas, 1976-77). Dva od šest reformiranih društava iz Marseillea također su pod marijanskom zaštitom (Gospa od Skapulara i Milosrđa (Miséricorde)). U istočnoj visokoj Provansi, prevladava zaštitništvo Gospe Gonfalonske, a kasnije se pojavljuju Gospa od Uznesenja i od Rosarija. U praksama što su ih statuti nametali bratovštinama štovanje je Djevice ustvari bilo u drugome planu, iza štovanja Krista, kako o tome svjedoče stari statuti bratovštine svetoga Lovre Varskoga³.

Pobožnost se dušama u čistilištu, u baroknome razdoblju u Provansi čvrsta okosnica kompleksne mreže stajališta i praksi u svezi sa smrću i s onostranim, kristalizira oko jedne oltarne slike koju susrećemo u većini provansalskih crkava.

Dok je sveti Josip zaštitnik dobre smrti, Marija se pojavljuje kao privilegirana zagovornica prema kojoj se uzdižu molitve za oslobađanje sirotih duša iz plamena čistilišta. Broj se figuracija svetaca posrednika na slikama duša u čistilištu smanjuje nakon 1670. godine, a figuracija Djevice je isto tako česta kao figuracija Krista, tj. Djevica se prikazuje na tri od četiri slike, a često su Marija i Isus prikazani kao Djevica i dijete. Nerijetko se vidi kako Djevica daje kronicu svetome Dominiku, što ukazuje na usku vezu što vjerojatno postoji između tih različitih pobožnosti crkvenoga svemira: Marija je često zajednička točka različitih pobožnosti. Djevica je uostalom jedna od glavnih ikonografskih tema marsejskoga slikarstva potkraj 17. st: *Uznesenje Pierrea Le Roya, Bezgriješno začće B. Chassea, Gospa Maslinska* (de l'Olivier) Michela Serrea. Michel Serre (1658-1733) je na 17% svojih platna s religijskim motivom (31 od 185) naslikao scene iz života Djevice (Homet i Homet, 1976; Homet, M. C., 1984).

Ustvari, bilo da se radi o votivnome daru, oltarnoj slici ili o svetoj slici općenito, provansalska religijska ikonografija, kao i crkveni prostor, hijerarhizira se prema kriterijima što se pokoravaju modelu protureformacije: u središtu ili na visini, kako se želi, Bog, jedan i trojak; njegovu se božanstvu i misteriju može približiti preko tradicijskih svetaca zagovornika, često zaštitnika; no oni su sve više potiskivani na dno lađe ili slike, postajući, prema izrazu A. Dupronta, »sveci vratiju« dok je Djevica (i u manjoj mjeri Josip) u ulozi posrednice-zaštitnice valorizirana. Vjerojatno u tome imade i nastojanja svećenstva da pobožnosti ponovno usmjere na Krista i Svetu Obitelj. No, to je nastojanje, čini mi se, naišlo na veliki odjek u laika, u dosta različitim društvenim i profesionalnim krugovima: sjetimo se stotina votivnih darova spontano posvećenih Djevici, isprva su to bili darovi društveno uvažene osobe, ubrzo zatim i sve više (počevši od 1730. godine) darovi pûka, seljaka ili zanatlija. Krug pomoraca nije izdvojen iz te pobožnosti; od Gospe Dobre Luke kod Antibesa do Gospe od Milosrđa (de Miséricorde) u Martiguesu provansalska je obala protkana marijanskim kapelama izgrađenima za zaštitu pomoraca: Gospa Svibanjska na rtu Sicié, Gospa od Utjehe u mjestu Hyères, Gospa Čuvarica (de la Garde) u Ciotatu, Gospa od Milosti (de Pitié) u Sanaryu, i, naravno, Gospa Čuvarica u Marseilleu. Globalno uzevši, uostalom, prvi rezultati istraživanja o kulturnim mjestima što ih trenutno na temelju Cassinijeve karte vodi M.-H. Froeschlé-Chopard, posebno su indikativni: u dijecezi Vence Djevici ih je posvećeno 23%, u dijecezi Fréjus 21%, u marsejskoj 15%, a, radi usporedbe, manje od 9% u dijecezi Verdun.

Uspjeh marijanske pobožnosti u Provansu ostavio je tragove i izvan strogo religijskih mjesta i postupaka. Dat ćemo tri primjera. Prvo, testamenti. Magistralna teza M. Vovellea pokazala je značaj što ga taj izvor može imati za povijest mentaliteta. Na početku 18. st. u 80% slučajeva oporučitelj se prije raspolaganja svojim dobrima stavlja pod zaštitu Djevice, obično je zazivajući kao »vrlo slavnu« ili »vrlo svetu«. Istina je da ta invokacija, što se nastavlja kroz stoljeća u testamentima u kraju oko Nice jako opada u Provansu, osobito zapadnoj, gdje se oko 1780. godine ne nalazi u više od četvrtine dokumenata⁴.

Na Mariju se misli u trenutku smrti, no ne zaboravlja je se ni u trenutku rađanja. Pogledajmo praksu davanja imena. Istraživanja što se nekoliko godina vode na tu temu (Vovelle, 1973:151) pokazuju od 17. do 18. st. općeniti porast imena Marija, bilo kao prvoga (ili jedinoga) ženskog imena, bilo kao korijena složenoga imena, primjerice, Marija-Ivana, Marija-Terezija, itd. Marija postaje gotovo svuda u Francuskoj prevladavajuće žensko ime služeći kao ime za 15 do 25% djevojčica u jednoj generaciji, kojima se pribraja ponekad značajan postotak imena složenih s imenom Marija. Teško je uspostaviti regionalne usporedbe jer se složeno ime pojavljuje i razvija na nejednaki način tijekom 18. st., s još neustaljenom grafijom; Marije-Ivane bit će negdje pobrojane kao da imaju ime sastavljeno od Marije kao osnovnoga imena a negdje kao da imaju dvostruko ime od kojih je prvo Marija.

Na temelju nekoliko regionalnih primjera s kojima trenutno raspolazemo, razvidno je da po postotku imena Marija, Provansa sudjeluje u općenitome kretanju: mali gradovi kao Salon sa 15% ili Brignole sa 21% nalaze se uz nacionalnu srednju vrijednost. No, Marseille, koji je u davanju imena uvijek nekoliko desetljeća ispred drugih provansalskih gradova glede novina i promjena, imade 1776. godine izniman postotak Marija - 43%, što je rekordom koji je nadmašio samo le Borinage gdje imade 63% Marija potkraj 18. st. Dodajmo da u Provansi značajno mjesto među imenima za dječake zauzima ime Josip, između 10 i 20%, no to je mnogo rjeđe negoli općenito u Francuskoj.

Ne možemo završiti ovaj brzi pregled posljedica porasta marijanske pobožnosti u svakodnevnome životu a da ne spomenemo slavnu »Dobru Majku«, kojoj se Provansalci često obraćaju, koju često zazivaju, štoviše proklinju. Iako još nedostaje potpuna studija uporabe toga izraza, možemo ipak precizirati da je izraz rabljen već u 18. st. (potvrđen je 1721. godine i M. Vovelle ga je pronašao tri puta u testamentima 18. st.), u marsejskome kraju, jer je tako zazivana »Dobra Majka«, majka u svetištu Gospe Čuvarice koja dominira starom lukom⁵.

Uzevši u obzir sve te pokazatelje, jasno je da marijanska pobožnost, kojoj je posttridentsko svećenstvo dalo mjesto istaknuta modela, uvelike našla svoju publiku u Provansi; u zemlji bliskoj Italiji, gdje se vjera eksteriorizira, marijanski je kult, putem svetišta, oltarnih slika i bratovština omogućio izražavanje jednoga senzibiliteta, jednoga očekivanja. Prihvaćena od društvene ili religijske elite možda na početku 17. st. marijanska se pobožnost brzo proširila na masu vjernika. Marija je točka u kojoj se susreću religija protureformacijskih svećenika i pučka religija u potrazi za nebeskim zaštitnicima. Imala je sjajan uspjeh u prvoj polovici 18. st., no nakon toga nekoliko znakova sugerira uzmak njezina kulta: napuštanje marijanskog zaziva u testamentima, gašenje nekih marijanskih svetišta u posljednjim desetljećima Ancien Régimea, primjerice Gospe od Svjetlosti, napuštanje prakse votivnih darova od društvene elite. Valja li u tome vidjeti povlačenje »jansenističke« elite prema manje eksterioriziranim religijskim praksama ili prisutnost »duha prosvjetiteljstva« i početak dekristijanizacije? Vjerojatno oboje. No, ipak se pokazuje da je marijanska pobožnost bila duboko usidrena u Provansi, da je na neki način bila prodrila u svakodnevne navike, u način života. Nakon francuske revolucije marijanski kult će biti jedna od jakih točaka religijske obnove: ponovno otvaranje marijanskih svetišta,

mnogobrojni votivni darovi više negoli ikad posvećeni Djevici, ustrajnost uspjeha imena Marija. Ženska i majčinska figura Djevice potisnula je daleko druge posrednike, no stado vjernika se isto tako feminiziralo: misije su polovicom 19. st. imale mnogo poteškoća da muškarce u provansalskim selima ponovno privedu na put crkve.

S francuskog prevela Jasna Čapo

BILJEŠKE

- ¹ Tekst je objavljen pod naslovom »La dévotion mariale aux XVIIe et XVIIIe siècles en Provence« u časopisu *Social Compass* XXXIII/1, London, 1986, str. 57-64.
- ² Okrugli stol organizirala je M.-H. Froeschlé-Chopard na temu *Les confréries, l'Eglise et la Cité*, u Marseilleu, od 22. do 23. svibnja 1985. godine.
- ³ Okrugli stol na temu »Pénitents et confréries du Sud-Est«, *Provence Historique*, avril-juin 1984.
- ⁴ Jedna slika tiskana 1603. godine prikazuje osam svetaca zaštitnika grada u središtu s Djevicom i djetetom kako se naginju nad papinski grad. Reproducirana je na str. 363 u knjizi *Histoire d'Avignon*, Edisud, 1979.
- ⁵ Vidjeti posebice: *Le prénom, mode et histoire*. Entretiens de Malher 1980, E.H.E.S.S., 1984. Jedno je kolektivno istraživanje o imenima u Provansi u tijeku pod mojim vodstvom.

LITERATURA

- Agulhon, M.: *Pénitents et Francs-Maçons de l'ancienne Provence*, Fayard, Paris, 1968.
- Bernos, M.: Miracles chez les Servites en Provence à l'époque moderne, *Revue d'histoire de la spiritualité*, 1973, str. 243-256.
- Brémond, H.: *La Provence mystique au XVIIe siècle: Antoine Yvan et Madeleine Martin*, Plon, Paris, 1908.
- Cousin, B.: *Notre-Dame de Lumières. Trois siècles de dévotion populaire en Luberon*, Desclée de Brouwer, Bruxelles, 1981.
- *** *Le miracle et le quotidien. Les ex-voto provençaux, images d'une société, Sociétés, Mentalités, Cultures*, Université de Provence, 1983.
- Feuillas, M.: Pénitents avignonnais d'autrefois, *Annuaire de la société des amis du palais des papes*, 1976-1977, str. 23-52.

Froeschlé-Chopard, M.-H. i Poteur, J. C.: Les romérages en Provence Orientale au XVIIIe siècle: expression d'une culture populaire, *Le Monde alpin et rhodanien*, 1978, str. 163-193.

Froeschlé-Chopard, M.-H.: La religion populaire en Provence orientale au XVIIIe siècle, Beauchesne, 1980.

Homet, J. M. i Homet, M. C.: Michel Serre, premier essai d'inventaire pictural, *Provence Historique*, avril-juin 1976, str. 201-213.

Homet, M. C.: Marseille à la fin du XVIIe siècle. Quelques aspects de la vie picturale, *Provence Historique*, juillet-septembre 1984, str. 293-314.

Montagnes, B.: Une image de dévotion à saint Dominique thaumaturge, *Mémoires de l'Académie de Vaucluse*, 1977-1978, str. 109-115.

Venard, M.: L'Eglise d'Avignon au XVIe siècle, *Doktorska teza*, Pariz, Sorbona, 1977.

Vovelle, M.: Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle, Plon, Paris, 1973.